

„Impérium se vždy zakládá na nátlaku a autokracii: je jako poklice na horkém tlakovém hrnci. V určité chvíli se tlak uvnitř zvýší natolik, že poklice vyletí a dojde k malému sopečnému výbuchu. V žádném případě nechci říct, že by bylo dobře, kdyby hrnec nevybuchl, už proto, že většinou vybuchne z termických důvodů, a fyzika není ani mravná, ani nemravná. Říkám jen, že dokud nevybuchne, vládne jistý řád, byť represivní, a jakmile vybuchne, je nutno zaplatit určitou daň.

Rozpad římské říše vyvolal krizi, která Evropu sužovala přinejmenším šest staletí. Některé dlouhodobé důsledky přetrvaly i ve staletích následujících a to, co se dnes děje na Balkáně (východní pravoslavní křesťané proti západním katolíkům), jsou možná její poslední dozvuky. [...]

Ne že by se tím, že víme, kolik stojí pád impéria, tato cena snížila. Ale je dobré to vědět, abychom dokázali předvídat neblahé události do budoucna. [...]

Existují však určité zákony a principy akce a reakce, pro jejichž poznání je historiografie stále ještě – ve velmi vědeckém a velmi málo řečnickém významu – *magistra vitae*.“

Umberto Eco

„Římské dějiny, založené Romulem ve znamení uzavřenosti, jsou i ve svých úspěších pouze dějinami velkého ohrazení. Město kolem sebe shromažďuje prostor rozšiřovaný výboji, že je vytvořen obvod optimální z hlediska obrany, jež se Římu v 1. století podařilo uzavřít opevněnou hranicí (*limes*), skutečnou čínskou zdí západního světa. Uvnitř těchto hradeb vykořisťuje, ale netvoří žádné technické novoty od helénistických dob, hospodářství živěné plněním, jemuž vítězné války dodávají otrockou pracovní sílu, drahé kovy z nahromaděných pokladů Východu.“

Jacques Le Goff

OTÁZKA PRVNÍ – POLITOLOGICKÁ: KOLIK VÁŽÍ SVOBODA

1.
?

ANEB CO MŮŽE A CO NEMŮŽE

ZACHRÁNIT LIBERÁLNÍ DEMOKRACIE

A OBČANSKÁ SPOLEČNOST?

Když r. 410 po Kr. germánští Vizigóti pod vedením krále Alaricha dobyli Řím, znamenalo to pro obyvatele města i celé říše nesmírný šok, srovnatelný s tím, jaký zanechaly v Americe a celém západním světě teroristické útoky z 11. září 2001. Poprvé od doby galského vpádu v r. 387 př. Kr. vkročila noha nezvaného cizince na posvátnou půdu „věčného města“. Vzápětí vypukly ostré ideologické a politické spory mezi tábořem tehdy již dominujících křesťanů a pohany, kteří si začali navzájem přičítat vinu za toto neštěstí. Pohané křesťany obviňovali z toho, že pohromu přivolal jejich odvrát od starých bohů, naopak křesťané vysvětlovali vizigótský vpád jako trest za pohanské lpění na původním „modlářském“ náboženství. Začteme-li se pozorněji do dobových pramenů, přibližujících nám tento spor, uvědomíme si, jak daleko od reality odvedla ideologie i ty nejbystřejší duchy římské kultury, jak zaslepení byli tváří v tvář silám úpadku, který postihl jejich společenství. Podívejme se tedy nyní, z bezpečného nadhledu a odstupu více než půldruhého tisíciletí, na jeho politické příčiny, o kterých se nám alespoň chce věřit, že byly „skutečnější“ než ty, o něž se přeli současníci.

Pomineme-li vzdálenou a dosud ne zcela probádanou „dobu královskou“, kdy Řím vznikl a byl rozvíjen zřejmě jako etruská kolonie, existoval římský stát po většinu část svých dějin v podobě republiky. Ačkoli tato republika zpočátku vznikla jako stát vyhrazený pouze úzké vrstvě privilegovaných patricijů, přesto – podobně jako řecká *polis* – představovala otevřenou společnost, v níž se postupně i další vrstvy obyvatel poměrně nenásilným způsobem domohly rovnocenných občanských práv. Tyto emancipační procesy byly v antickém světě uskutečňovány buď shora prostřednictvím reformem (jaké v Athénách iniciovali např. Solón, Kleisthenés, Periklés), anebo zdola různými formami občanské neposlušnosti (v Římě známými plebejskými *secessio plebis*). Antická občanská společnost takto procházela obdobnými procesy jako modernizující se společnosti euro-americké civilizace, pro jejichž vývoj je charakteristické začleňování dříve marginalizovaných a znevýhodněných skupin obyvatelstva

jak do politického rozhodování, tak do společenského i kulturního mainstreamu (boj za všeobecné hlasovací právo v řadě evropských zemí ve 2. pol. 19. stol. a 1. pol. 20. stol., dělnické a odborové hnutí, hnutí za občanská práva a boj za rasovou rovnoprávnost v USA v šedesátých letech 20. stol. a v Jihoafrické republice v letech šedesátých až devadesátých, hnutí homosexuálů za rovnoprávnost, hnutí za integraci postižených občanů do vzdělávacího systému a do společnosti atd.). Při vzniku antické obce probíhaly obdobné modernizační procesy, jaké se odehrávaly v Evropě na počátku středověku či novověku – tj. rozrušení tradičních kmenových vazeb a jejich náhrada formalizovanými státními institucemi a nahrazení společenské stratifikace založené na původu (aristokratický princip) stratifikací založenou na majetku (ekonomický princip). Tato změna souvisela s etablováním středních vrstev, které se staly hlavním nositelem politických hodnot občanské a demokratické společnosti. Ustavení občanské společnosti ve starořeckých obcích a římské republice lze považovat za politickou inovaci v dosavadních lidských dějinách naprosto unikátní.

Svoboda a svrchovanost občana v této společnosti představovala nemenší hodnotu než služba občana obci (zejména ve vojsku či politických funkcích). V jejích nejlepších dobách se občanská práva i povinnosti nalézaly v rovnováze. Řecké obce a římský stát pozoruhodným způsobem propojovaly určité relikty původní přímé „kmenové“ demokracie (sněmy) s formalizovanými úřednickými a politickými institucemi, v nichž zpočátku měla hlavní slovo patricijská aristokracie (senát, konzulát).

Podobně jako pro řeckou, tak i pro římskou obec byla typická angažovanost občanů. Občan antické obce nalézal své osobní naplnění ve veřejné dráze, ať již politické, úřednické či vojenské (mnohdy se tyto dráhy, podobně jako např. v případě některých amerických politiků včetně prezidentů, prolínaly). Uznávání a zasloužilí vojevůdci se později stávali významnými politiky, v některých vzácnějších případech i naopak. Na člověka, který se stranil veřejného života, nazírala tehdejší společnost s opovržením a například v Řecku jej označovala hanlivým slovem *idiotés* (= soukromník).

Římská společnost si po dlouhou dobu svého vývoje zachovala tradiční patriarchální ráz, její militantní zaměření utužovalo pocit občanské sounáležitosti, vlastenectví a v návaznosti na starší tradice vytvářelo určitou národní mytologii. Svým typem tak Řím po dlouhou dobu představoval spíše společnost spartského typu, vyznačující se vypjatou orientací na vojensko-politické cíle, stagnací kultury a xenofobním založením. Tuto rigidní strukturu pozvolna rozleptaly styky s okolním světem, zejména s řeckou kulturou. S postupnou územní expanzí a s ní spojenými kulturními i ekonomickými kontakty se původně chudá, svým životním stylem napůl ještě kmenová společnost otevírá cizím vlivům a proměňuje v mohutnou říši, v podstatě v další z helénistických států. Je pozoruhodné, že z římské perspektivy byla tato proměna

po dlouhou dobu nazírána spíše jako úpadek. To platí nejen pro známého kritika řecké kultury Catona Staršího, ale i pro řadu pozdějších autorů. Například i velmi bystrý historik Gaius Sallustius Crispus (86–35 př. Kr.) popisuje zmíněnou proměnu Říma s moralistickým zanícením.

„Ale když prací a spravedlností stát zmohutněl, mocní králové byli válkou zdoláni, divoké kmeny a velké národy mocí podmaněny, když Kartágo, sok římského panství, bylo od kořene vyhlazeno, když všechna moře a pevniny jim byly otevřeny – tehdy začalo štěstí rádit a všechno převracet. Těm, kdo námahy, nebezpečí, nejisté a obtížné doby lehce snášivali, staly se klid a bohatství, jindy tak žádoucí, břemenem a neštěstím.“

Catilinovo spiknutí

Ačkoliv tento proměňující se stát si i nadále zachovával svůj primárně militaristický charakter, stále více vstupuje do hry rozvíjející se ekonomika. Jak již bylo v úvodu naznačeno, moc odvozovaná z příslušnosti k aristokracii se postupně mění v moc založenou na ekonomické síle a výkonnosti. Původní konflikt mezi aristokratickými patriciji a neurozenými plebejci je vystřídán soupeřením majetných a nemajetných. V tehdejší římské politice tomu odpovídal střet mezi stranami optimátů, k nimž se hlásily vyšší vrstvy, a populárů, reprezentujících naopak zájmy širších lidových vrstev. Ovšem hranice mezi těmito politickými tábory nevedla striktně po majetkové linii, podobně jako i dnes politické strany údajně hájící zájmy nižších vrstev (např. sociální demokraté) jsou často nejinak než strany pravicové spojeny s vysokým byznysem a díky svým vazbám na podnikatele a kapitány průmyslu se vyznačují výraznou ekonomickou mocí. Stále více se v tehdejší římské společnosti prosazují tzv. *equites* (= jezdcí), vrstva bohatých finančníků, obchodníků a podnikatelů. Popisovaný proces má nespornou obdobu ve vývoji evropské společnosti v raném novověku, kdy v rámci formování novodobého kapitalismu ekonomická moc měšťanstva postupně zastiňuje a vytlačuje slábnoucí politickou moc aristokracie opírající se pouze o dědičná privilegia. Zatímco však v případě novodobých evropských dějin tato proměna ve svém důsledku přispěla ke vzniku otevřené, liberální společnosti (svobodná ekonomická soutěž většinou dříve či později vede k legalizaci svobodné soutěže politické), v případě starověkého Říma naopak rostoucí role ekonomických struktur svobodnou společnost v řadě ohledů ohrožovala.

Volná ekonomická soutěž opírající se o stále větší podíl laciné práce otroků totiž vedla ke koncentraci zemědělské půdy do rukou velkých latifundistů a ztrátě konkurenceschopnosti malých rolníků, kteří do té doby tvořili občanské, vojenské a svým způsobem i kulturní a morální jádro římské společnosti. Z nich se takto stávali

bezzemci, kteří odcházeli do měst a rozšiřovali řady početného městského proletariátu. Původ tohoto slova se odvozuje od latinského slova *proles* (= potomci), jelikož tito lidé živořící na ulici či v laciných nájemních činžácích často neměli nic jiného než početné potomstvo. Městská chudina byla odkázána na známé příděly „chleba a her“ (*panem et circenses*) a proměňovala se ve zcela demoralizovanou vrstvu ochotně naslouchající demagogům, předstihujícím se v různých konzumních slibech. Tato vrstva byla zdrojem politické i ekonomické nestability. V případě politických zvrátů představovala výbušný zdroj neklidu. Aby byl tento neklid zažehnán, musel římský stát investovat značné zdroje do jejího nasycení a zabavení. Ze společnosti svobodných občanů se tak římská republika proměnila v dysfunkční sociální stát, v němž byla loajalita velké části občanstva vykupována uplácením bezpracně získanými příděly. A poněvadž nic není dražšího než blahobyť a provoz takového zaopatřovatelského státu, nevyhnul se ani starému Římu paradox, jemuž musí čelit dnešní vyspělé státy Severu, jejichž sociální systém rovněž přebujel do neúnosné podoby: trvalý blahobyť jedněch může být udržován pouze za cenu trvalého omezování blahobytu druhých. V případě Říma za cenu laciné otročké práce, odírání provincií a rabování zdrojů na úkor budoucnosti. Třebaže sociální stát je stále prezentován jako výdobytek civilizace, jakým v řadě ohledů jistě je, ve své stávající podobě je i dnes neudržitelný. Za provoz luxusních sociálních států Západu platíme ekologickou devastací, vykořisťováním třetího světa a třeba i omezováním svobody pohybu – není přece náhodou, že jedno z prvních drastických omezení migrace ve druhém desetiletí 20. století souvisí mimo jiné i s etablováním sociálních států, které tedy nemusejí být vždy čítankovou ukázkou společenské solidarity, ale leckdy naopak problematickým výdobytkem generujícím nerovnost. Rovněž tak z čistě ekonomického hlediska představuje sociální stát neudržitelný rozjetý vlak, který váže stále více prostředků, paradoxně nejvíce v dobách ekonomického poklesu, kdy je jich k dispozici nejméně.

Výrazným, a rovněž i dnes velmi aktuálním jevem doprovázejícím ekonomiko-politický vývoj Říma byl vznik a úpadek středních vrstev, na což upozornil již zmíněný ruský historik Michail Ivanovič Rostovcev. Podobně jako v řeckých obcích a podobně jako i dnes vedl ekonomický rozvoj římské republiky k etablování středních vrstev, jejich politické emancipaci a ruku v ruce s tím k demokratizaci státu. Tento princip se uplatnil i dnes například v případě latinskoamerických států (Chile, Argentina) či známých asijských tygrů, jako jsou Singapur, Jižní Korea a Tchajwan, v druhé generaci pak Thajsko, Malajsie, Filipíny a Indonésie, a lze předpokládat, že v bližší či vzdálenější budoucnosti i Čína. Naopak v zemích s výraznou absencí středních vrstev, což je případ řady afrických a asijských států, je prosazení demokracie velmi obtížné. Rovněž tak cílená likvidace středních vrstev, jejich intelektuálního

potenciálu i ekonomického zázemí – zdroje jejich společenského sebevědomí (pod populistickou záminkou znárodnění a líbivého egalitářství) – byla jedním z prvních kroků komunistických totalitních režimů v rámci systematické destrukce demokratického zřízení ve státech střední Evropy. Ekonomický i politický vývoj římské říše vedl k polarizaci společnosti a rozevírání nůžek mezi bohatými a chudými a prakticky k postupné ekonomické i společenské eliminaci středních vrstev mezi hrstkou superbohatých a všemocných *honestiores* a početnými bezprávnými *humiliores*. Tu pak dovršila autoritativní státní moc ve 4. století, která je zbavila posledních občanských svobod. Důsledky v případě Říma byly extrémní – úpadek měst, který vedl prakticky až k zániku městské civilizace v rozsáhlých, dříve plně urbanizovaných oblastech římské říše. Slábnoucí pozice středních vrstev je ovšem hrozbou i pro soudobý západní svět, jehož vzestup a prosperita jsou s nimi úzce spojeny. Oslabení vlivu a společenské pozice středních vrstev může přinést nejen fatální důsledky pro vzdělanostní, kulturní a třeba i vědeckou úroveň západního světa, ale zároveň rozložit jeho zavedenou politickou mapu. Posílení moci nejbohatších elit může vést v podstatě k etablování zkomponovaného oligarchického systému, pouze se skrývajícím pod maskou demokracie (k čemuž řada pokleslých demokracií zvláště v postkomunistickém světě včetně české již dnes nemá daleko), naopak pauperizace širších vrstev obyvatel může vést k růstu politického populismu a extremismu. Sílicí vulgární nacionalismus a neonacismus v Evropě je jedním z varovných znamení, která tento neblahý trend již ohlašují.

Praktické důsledky popisovaných jevů názorně ukazuje vývoj římské společnosti. Stále početnější vykořeněná vrstva chudých již nepocitovala žádné vazby k půdě, ke státu, k vlastní svobodě, občanské i lidské důstojnosti, a osud demokracie jí tudíž byl zcela lhostejný. Právě takový stav ovšem vyhovoval rostoucím ambicím silných jedinců, jako byli Sulla, Marius, Catilina, Caesar, Crassus, Pompeius, Antonius, Octavianus. Tito mocichtiví mužové si stát prakticky privatizovali a postupně nastolili režimy jen formálně kontrolované osobní moci. Římský stát se tak stal jakousi „demokracií bez demokratů“, o níž – kromě úzké vrstvy „liberálních intelektuálů“, jaké reprezentovali například Cicero a Cato Mladší – už nikdo neměl zájem. A nakonec i někteří z těchto svobodomyslných intelektuálů, například básníci Augustovy éry, poměrně pragmaticky vítali autoritativní režim, neboť zajišťoval prosperitu, stabilitu a alespoň vnitřní mír, o nějž se pozdní republika, zmítající se v občanských válkách a chronických sociálních krizích, již dávno nebyla schopna postarat.

Na druhé straně antická demokracie na rozdíl od té současné byla natolik specifická, že mezi nimi nelze vytvářet zjednodušující analogie. Zaprvé i ve svých nejlepších dobách to byla demokracie pro velmi omezenou skupinu lidí, svobodní občané v každé z obcí tvořili pouze menšinu. Z antické demokracie byly vyloučeny ženy, cizinci

a pochopitelně otroci. V mnoha ohledech to byla demokracie kolektivistická a nivelizovaná, která se obávala vlivu celistvých a nezávislých osobností. Například s pomocí známé instituce ostrakismu se Athéňané připravili o řadu schopných občanů a výrazných osobností, v mnoha případech i těch, kteří athénské obci prokázali neocenitelné služby. Ostrakizace postihla i tak významné vojevůdce, jako byli například Aristeidés a Themistoklés.

Další odlišnost antické demokracie byla „technická“. Na rozdíl od autoritativního, centralizovaného režimu představuje demokracie systém založený na dialogu vládních institucí a občanů, centra a periferie, na zpětné vazbě. Takový dialog je přirozeně možné uskutečňovat pouze na nevelkém území, umožňujícím vzájemnou komunikaci a vytvářejícím určitý zabydlený prostor blízkosti, vzájemné znalosti a z ní vyplývající vzájemné důvěry. Proto po větší část lidských dějin vznikala demokracie pouze na malých teritoriích (archaická kmenová demokracie, řecká *polis*, římská republika, středověké a renesanční italské a dalmatské obchodní republiky, Nizozemí, Anglie, americké kolonie). Teprve moderní demokratický systém zastupitelských sborů účinně pokrývajících širší území, a především nástup komunikačních médií zajišťujících politickou diskusi v téměř neomezeném prostoru umožnily šíření demokracie i ve velkých státech. Starověk však efektivní komunikační prostředky neznal (jistě zajímavé senátní noviny *acta diurna* publikované na Foru Romanu a ani jinak pozoruhodné římské kouřové signály jim přirozeně nemohly konkurovat), a navíc, což je zřejmě její nejpodstatnější rys, antická demokracie byla přímá. Při tehdejší úrovni techniky i politických institucí šlo demokraticky vládnout jen na velmi malém teritoriu. Všechna velká impéria starověku – ať již to byl Egypt, Asýrie, Babylónie, Persie, Indie nebo Čína – byla spravována autokraticky. Jakmile se teritorium původně demokratických obcí mnohonásobně zvětšilo, demokratické instituce zřízené a nastavené pouze pro potřeby nevelkého městského státu na ně nestačily a centralizovaná monarchie se pro ně v dané době ukázala být efektivnější politickou formou. Platí to jak pro říši sjednotitele Řecka Filipa Makedonského a jeho syna Alexandra stejně jako pro říše jejich nástupců-diadochů, tak i pro římskou říši. Mnohé z prvních představitelů římské samovlády si proto nemusíme představovat jako krvežíznivé despoty bažící po neomezené moci, ale jako schopné pragmatiky, kteří vedle nesporných osobních ambicí dovedli pocítovat i zodpovědnost za osud státu a intuitivně vycítit směřování historického vývoje. Tato skutečnost se projevovala nejen v účinném reformním úsilí výše jmenovaných (a celé řady dalších), ale také v nesporném ekonomickém a obecně civilizačním vzestupu římské říše na počátku císařství. Ba co více, 1. pol. 2. stol. po Kr., období vlád tzv. adoptivních císařů, je historiky považováno za vrchol rozkvětu nejen římské říše, ale celé antické kultury. A tímto vrcholem rozhodně nikterak banálně nemyslíme

jen fakt, že tehdy římská říše dosahovala svého největšího územního rozsahu. Jednalo se zároveň o dobu největšího ekonomického rozkvětu, který pozitivně poznamenal nejširší vrstvy obyvatel, jedno z nejdélsích období míru v římských dějinách a zároveň období sice autokratického, ale výrazně liberálního režimu osvícených a vzdělaných vladařů, jako byli Nerva, Traján, Hadrián, Antoninus Pius a Marcus Aurelius, kteří si uvážlivě a zodpovědně volili a vychovávali své nástupce. A právě proto mnozí intelektuálové té doby, byť svým založením svobodomyšlní republikáni, uznávali kladné stránky systému a vnímali jej jako přijatelné východisko z krize republiky. Tehdejší přechod k autokratickému systému byl ještě usnadněn sofistickým zakrýváním jeho podstaty pod maskou formálně udržovaných republikánských institucí a zároveň celkově liberální fasádou. Římský stát tak v podstatě prošel stejným vývojem jako řecká společnost, v níž byla rovněž svobodná *polis* postupně nahrazena centralizovanými státy, ve kterých se prosazovaly silné individuality.

Třebaže na jedné straně si z antické demokracie bereme pozitivní příklad, na druhé straně bychom se měli poučit i z jejích slabin. To znamená rovněž poznání, že demokracie sama o sobě zdaleka ještě nemusí znamenat absolutní dobro a že vždy záleží na kontextu, v němž se rozvíjí. Soudobá „ideologie demokracie“, která mnohdy vede k jejímu vývozu, třeba i na hlavních tanků, do zemí se zcela jinými kulturními souřadnicemi, je nerealistická a naopak může vést, jak ukazují příklady Afghánistánu a Iráku, k ještě většímu rozvratu. V řadě krizových situací či vzdálených civilizačních okruzích se osvícená vláda pevné ruky nebo kultivovaná monarchie může ukázat podstatně efektivnějším a humánnějším (!!!) systémem než zvenčí importovaná demokracie. Domnívám se, že demokracie jako politický systém nepředstavuje žádnou univerzální hodnotu, ale čistě jednu z politických technik, která se možná přirozenou cestou časem rozšíří v globálním rámci stejně jako používání aut, počítačů či mobilních telefonů. Mezinárodní společenství by si však počínalo mnohem uvážlivěji, kdyby tlačilo spíše na prosazování základních lidských práv a elementární etiky úcty k životu, které na rozdíl od politických systémů k univerzálním hodnotám rozhodně náležejí. Bohužel tato situace se může změnit buď jen s oslabením politické dominance západního světa, anebo se zásadním realistickým obratem v jeho zahraničně-politickém počínání. V mysli západního člověka je totiž hluboce – tak jako snad v žádné jiné civilizaci – zakotvena až obsesivní misionářská a spasitelská potřeba. Ta pochopitelně v dějinách nabývá nejrůznějších podob, od misionářského obracení na pravou víru v pozdní antice a raném středověku stejně jako v éře novodobého kolonialismu až po socialismus a osvícenskou potřebu programově vylepšovat společnost (či zachraňovat svět) a v nové době formou rozvojové pomoci, demokratizace či prosazování západního pojetí lidských práv pak tento model vyvážet do celého

světa. Vývoz demokracie je pak jen dalším z dějství této truchlohy předurčené ke špatnému konci. Ideje se přece – podobně jako technické vynálezy a civilizační vymoženosti – mohou šířit jen spontánně. Jakmile začneme „tlačit na pilu“, většinou se zvrátí ve svůj pravý opak a přinesou nezamýšlené důsledky, jejichž trpkost dolehne na všechny, včetně jejich nositelů. Vývoz politických a rozvojových modelů „šitých na míru“ západní společnosti do zemí se zcela odlišnými sociálními strukturami, stejně jako vývoz západního konceptu individuálních práv do civilizačních okruhů, jimž je individualistická mentalita zcela cizí a jež jsou naladěny na zcela jinou „mentální vlnu“, vede nejen k četným nedorozuměním, ale zároveň nesmírnému lidskému utrpení a ničení ekonomických i kulturních hodnot. Škody takto napáchané jsou zcela srovnatelné s těmi, jaké po sobě zanechali misionáři po objevení Nového světa. Navíc v mnoha případech tyto zdánlivě „bohulibé“ snahy poklesly na pouhý instrument nevybíravého prosazování vlastních politických zájmů.

Krise antického demokratického zřízení v antice byla umocněna i tím, že nevyužilo jeden z dalších svých pilířů, totiž decentralizaci moci jak na horizontální (teritoriální), tak vertikální (politické a správní) úrovni a dnes tolik prosazovaný princip subsidiarity. Federace a politické postupy směřující k posilování místních a regionálních samospráv i dnes představují účinný způsob, jak zajistit fungování demokratických institucí, zejména na větším teritoriu (např. USA, Indie, Německo). Princip federalizace a decentralizace však s úspěchem využívají i teritoriálně nevelké státy a lze říci, že právě ty vynikají výraznou politickou stabilitou a demokratickou kulturou (Rakousko, Švýcarsko). Římská společnost byla však vždy fixována na jediné centrum (Řím a Itálii), provincie byly spravovány centralisticky na základě nařízení z Říma (podléhaly buď senátu, anebo ty ekonomicky či strategicky nejdůležitější přímo císaři) a jakákoliv jiná varianta územně správních vztahů byla pro ni nepředstavitelná. Řím jako nejdůležitější město a střed říše totiž představoval nejen fenomén politický, nýbrž přímo kulturní. Na druhé straně však výhod určité decentralizace využily pozdější monarchické vlády. Jak makedonská, tak římská říše ponechaly významným řeckým městům – například Athénám – jejich samosprávu. Nástup autokracie si nelze představovat jako nástup totalitní moci, která zcela vykořenila občanské svobody a zbavila občany jakékoliv možnosti rozhodování. Jak plyne z nápisů v Pompejích pocházejících z doby těsně před zničením města výbuchem Vesuvu r. 79 po Kr., například ještě v této době se ve městě konaly svobodné volby městského magistrátu.

Třebaže princip přímé demokracie se v antice neosvědčil, paradoxně dnes, v době, kdy jsme naopak svědky krize zastupitelské demokracie poznamenané lobbismem a spojením zastupitelů s mocným byznysem, po něm nejrůznější političtí aktivisté volají. Některé její prvky, například referendum, mají v řadě zemí, například ve Švýcarsku,

dlouhodobou tradici, jiné, například elektronické hlasování, mají před sebou zřejmě velkou budoucnost v souvislosti se všeobecným rozšířením informačních technologií.

Futurologové (např. Alvin a Heidi Tofflerovi) předpokládají v souvislosti s rozvojem informační společnosti decentralizaci jako výrazný trend budoucí politické reality a ve své knize *Nová civilizace* v této souvislosti přímo hovoří o potřebě „dělby decize“: *„Některé problémy nelze řešit na lokální úrovni. Jiné jsou neřešitelné na národní úrovni. Některé si žádají jednat na mnoha úrovních zároveň. Kromě toho: místo vhodné k řešení problémů není fixní. Mění se v čase.“*

Abychom vyléčili dnešní zácpu rozhodování, která vyplývá z přetížení institucí, potřebujeme dělit decize a přesouvat je – tato dělba se musí stát mnohem širší a místo rozhodování je třeba přesouvat podle toho, jak vyžadují samy problémy.

Současné politické uspořádání tento princip krutě narušuje. Problémy se přesouvají, ale možnost rozhodovat nikoli. A tak nadále zůstává příliš mnoho rozhodování soustředěno na jednom místě a institucionální architektura je nejpropracovanější na národní úrovni. Naproti tomu na nadnárodní úrovni probíhá nedostatečné množství rozhodnutí a struktury, kterých by k tomu bylo třeba, jsou zásadně nevyvinuté. Kromě toho se příliš málo rozhodovacích pravomocí ponechává na úrovni subnárodní – na regionech, státech, provinciích nebo obcích nebo konečně na negeografických – tedy na místo nevázaných – sociálních seskupeních.“

V souvislosti s rozvojem informačních technologií se v řadě zemí světa činí pokusy o jejich využití při zvyšování participace občanů na veřejné správě jejich obce/regionu (sdílení informací prostřednictvím webových stránek a informačních databází, pokusy o organizaci voleb elektronickou cestou) – tzv. *e-government*. První unikátní pokus v tomto směru v americkém městě Columbus ve státě Ohio opět popisují manželé Heidi a Alvin Tofflerovi ve své knize *Nová civilizace*: „[...] stará komunikační omezení již nestojí v cestě rozšíření přímé demokracie. Dnešní pozoruhodné pokroky v komunikační technologii poprvé otevírají ohromující škálu možností pro přímou participaci občanů na politickém rozhodování.“

Před lety jsme měli to potěšení, že jsme oblažovali historickou událost – první „elektronickou radnici“ na světě – prostřednictvím kabelové televize Qube ve městě Columbus v Ohiu. Pomocí tohoto interaktivního komunikačního systému měli obyvatelé malého předměstí Columbu možnost aktuálně se elektronickou cestou účastnit politického mítinku své místní plánovací komise. Zmáčknutím knoflíku v obývacím pokoji mohli bezprostředně hlasovat o návrzích týkajících se takových praktických věcí, jako je plán zóny, domovní řád nebo navržená výstavba dálnice. Mohli hlasovat nejenom pro nebo proti, ale účastnit se i diskuse a promluvit v ní. Dokonce mohli stisknutím knoflíku sdělit předsedajícímu, že by měl přejít k dalšímu bodu jednání.“

Antická demokracie měla ovšem s tou dnešní společnou i řadu svých slabín. První z nich byla její slabost vůči demagogům a populismu, která se projevovala zejména v jejich pozdních, úpadkových obdobích – ostatně samotné slovo demagog pochází již ze starořeckého prostředí (*démagogos* = vůdce lidu, ovšem v pejorativním smyslu, tedy spíše svůdce). Tou druhou byla její dvojitá tvář – v rámci komunity přívětivá, navenek ovšem nemilosrdně expanzivní. Vychvalované demokratické Athény a římská republika si počínaly podobně jako demokratizující se státy Evropy, které si bez skrupulí vytvořily rozsáhlé koloniální říše, jež nemilosrdně exploatovaly, či podobně jako demokratický západní svět v čele s USA, v rámci své politiky zájmů v době studené války podporující odpudivé diktátorské režimy. Athénská expanze byla poznamenána vražděním a zotročováním civilistů do takové míry, že například obyvatelé některých maloasijských oblastí (Kárie, Lýkie) dobrovolně dali přednost područí perské říše před nadvládou athénské námořní spolků. Třebaže nezpochybňujeme zásadní význam uhájení řecké nezávislosti – a to zejména zásluhou Athén – před perským výbojem pro další vývoj západní civilizace, bezohlednost athénské politiky každopádně poněkud relativizuje čítankový černobílý obrázek svobodomyšlného Řecka a despotické Persie.

Antický svět podobně jako ten dnešní čelil obdobnému problému, na nějž v nedávné době ve své vynikající knize *Budoucnost svobody* pronikavým způsobem upozornil americký politolog indického původu Fareed Zakaria. Totiž na fakt, že v dnešním světě sice přibývá demokracie, ale ubývá liberalismu. Zakaria pregnantně konstatuje: „*V uplynulých padesáti letech svoboda a demokracie na Západě splynuly. Jinde ve světě jsou však tyto dvě věci často odděleny. Demokracie vzkvétá, svoboda nikoliv.*“

Samotná demokracie ještě zdaleka totiž neimplikuje dodržování lidských práv, toleranci vůči nejrůznějším aspektům a projevům lidské individuality a skupinové identity. Zakaria příčiny tohoto jevu vidí paradoxně právě v masovosti a davovosti demokracie, která nutně snižuje kvalitu rozhodovacích procesů a politickou kulturu. Nastalou situaci výstižně popisuje na příkladu své rodné Indie: „*V padesátých letech minulého století volilo asi 45 % populace; dnes je to 60 %. Indický politolog Jógendra Jádav, který tento trend zkoumal, tvrdil, že Indie prochází základní, avšak tichou transformací, jež její politiku otevírá mnohem početnější skupině obyvatel, do té doby odsouvané na okraj. Tyto strany činí Indii demokratičtější, ale také mnohem méně svobodnou.*“

Přesně totéž se odehrálo i v antickém světě, úpadek řeckých obcí i římské republiky začíná paradoxně právě ve chvíli, kdy se demokratická práva dostala v dané době nejvyššímu možnému počtu obyvatel. Úpadek se projevil mimo jiné již zmíněným působením demagogů, v římské republice pak propadem politické kultury, zneužíváním městské chudiny pro politický boj a pouličními násilnostmi. Navíc je třeba

si vědomit, že antické demokracie byly silně kolektivistické, ideologické, zakorvené v patriotických, k obci se vztahujících mýtech a silně náboženském kontextu. Dokladem může být jak římská netolerance vůči cizincům v období rané republiky a pronásledování cizích náboženských kultů, tak politické (respektive ideologické) procesy vedené v demokratických Athénách, jejichž obětí se měli stát či stali tak významní myslitelé, jako byli Anaxagorás či Sókratés. Je naprostým paradoxem antické demokracie, že právě s úpadkem demokratických obcí pod tlakem nadnárodních říší, jaké založili Makedonci a Římané, se ovšem zvyšuje liberální charakter společnosti. Kosmopolitní helénistický svět otevřený cizím etnikům, náboženstvím a novým poznatkům podněcoval prudký rozvoj vědy, techniky i umění. Ztráta politických svobod byla vykompenzována do té doby netušenou svobodou myšlení a tvořivosti. Zatímco ještě v 5. stol. čelil Anaxagorás v příkladně demokratických Athénách hrdelnímu procesu za urážku náboženství pouze pro svůj názor, že Slunce není bůh, ale žhavá koule o velikosti Peloponésu, o dvě století později helénističtí učenci v Alexandrii přímo podporováni neskrývaně autokratickými ptolémaiovskými panovníky počítají obvod Země a bourají četná tabu – například v alexandrijském Múseiu se poprvé konají pitvy lidského těla. Tato liberalizace souvisí s dalším výrazným jevem, o němž podrobněji pojednáme v jedné z následujících kapitol, totiž s individualizací. Poprvé v lidských dějinách se lidský jedinec stává tématem sám o sobě, stává se sám sobě účelem a mírou hodnot, přestává být pouhým kolečkem v organismu obce či vesmíru. Jeho politická práva jsou sice okleštěna, ale zato získává nový prostor svobody – svůj duševní svět a své soukromí, kde může naplno rozvíjet vlastní vlohy a vlastní volby.

Ilustrativním dokladem antické liberalizace je i vývoj a šíření římského občanství. Zatímco zpočátku bylo římské občanství přiznáváno pouze etnickým „latinským“ Římanům, a korespondovalo tedy s jakýmsi nacionálním principem (pokud můžeme tento pojem použít v případě starověkého světa, jemuž pochopitelně byla moderní kategorie národa naprosto cizí), postupně se výhody římského občanství rozšiřují i na loajální spojence. Udílením římského občanství Řím dokonce pragmaticky vyřešil jednu ze svých nejvážnějších krizí v době tzv. spojenecké války v letech 92–90 př. Kr., kdy od Říma odpadla většina italských spojenců a říše byla ohrožena ve svém samotném mocenském centru. Jakmile římské občanství přestalo být totožné s římskou etnicitou a římský stát přestal být panstvím hrstky Římanů nad ostatními národy, stalo se římské občanství čímisi ve své době stejně atraktivním, jako je dnes americký pas. Právě udílení římského občanství vedlo k intenzivnější romanizaci, přejímání latiny a římského životního stylu. Ten se stal natolik atraktivní, že paradoxně i obyvatelé podmaněných oblastí toužili po tom, aby se mohli stát podílníky přitažlivé římské civilizace.

Zde se naskýtá nápadná obdoba s dnešní amerikanizací světa. Třebaže obecně je amerikanizace považována za výsledek amerického kulturního imperialismu, je to paradoxně zbytek světa, který ve své většině přejímá životní styl, který je pro něj atraktivní. Výsledkem přirozeně byl vznik kosmopolitní říše, kde být Římanem znamenalo mít římské občanství bez ohledu na původní etnickou či kulturní příslušnost. Symbolicky byl tento vývoj završen roku 212 po Kr., kdy svým ediktem *Constitutio Antoniniana* císař Caracalla udělil římské občanství všem svobodným obyvatelům říše. Poněvadž tato říše zdělila toleranci helénistického světa, každému, kdo zachoval politickou a ekonomickou loajalitu ke státu, umožnila žít po svém bez ohledu na jeho náboženství, etnický původ či filozofický názor. Pokud bychom obrazně parafrázovali Ježíšův výrok zachovaný v Novém zákoně, každý, kdo dával, co je císařovo, císaři, mohl svobodně to ostatní dávat „svému“ bohu. Přirozeně v takové mnohonárodní říši, která se nemohla opírat o jedinou národní či kulturní identitu, rostla úloha abstraktních jednotících symbolů (císař, státní kult, občanství), podobně jako tyto symboly (např. vlajka a rovněž občanství) hrají zásadní roli v multikulturní Americe a začínají ji hrát i v sjednocující se Evropě v podobě systematicky budovaného symbolického image Evropské unie. Tyto symboly plní roli jakýchsi symbolických dekorací sjednocujících rozmanitou populaci, a z tohoto důvodu – třebaže mnohdy ideově vyprázdněné – plní nanejvýš pozitivní úlohu. Stejnou roli hrál například státní katolicismus (austrokatolicismus) v modernizujícím se Rakousku-Uhersku či komunistická ideologie v dnešní modernizující se Číně odevždy navyklé imperiální tradici opírající se o určitou nauku moci. Poslední dva příklady však naznačují, že jakmile se symbol stává archaickým, může se stát předmětem všeobecné nelibosti a kýženou jednotu, kterou má reprezentovat a zachovávat, může skrze svou rostoucí neoblíbenost naopak podkopávat.

Vraťme se však zpět k římsko-americké paralele. Právě výše zmíněná tolerance a zároveň civilizační atraktivita se ovšem staly na dlouhá desetiletí zdrojem americké stability. Nelze tedy souhlasit s názorem hlášeným některými historiky v 19. století a dnes třeba některými až rasisticky orientovanými konzervativci, že míšení ras rozložilo římskou společnost a že stejně tak dnes ohrožuje společnost západního světa. Naopak, pokud etnika v mnohonárodní a multikulturní společnosti dosáhnou rovnoprávnosti, jejich vzájemné prolínání a soužití je základem síly a moci dané společnosti a zároveň zdrojem její kulturní přitažlivosti. Výrazem identity společnosti není identita etnická či rasová, ale ztotožnění se se souborem hodnot, které se mohou předávat i mezi jednotlivými společenskými skupinami. Navzdory rozsáhlým kulturním změnám v římské společnosti zůstaly její základní politické hodnoty nezměněny. K jejich pozdějšímu úpadku nepřispěla polykulturní diverzita římské společnosti, nýbrž růst autokracie na straně jedné a občanské apatie na straně druhé. Podobným

příkladem mohou být Spojené státy. Třebaže vzhledem k populačním změnám se tradiční „bílé anglosašty protestanti“ (WASP – white Anglo-Saxon protestants), kteří založili americkou tradici, v brzké budoucnosti zřejmě stanou menšinou, soubor hodnot založených hodnot tvořících americkou identitu bez problémů přejímá rostoucí afroamerická a hispánská menšina. První částečně afroamerický prezident USA, zvolený i vysokým počtem bílých Američanů (!), je dnes možná schopnějším a rozhodně charismatičtějším obhájcem amerického způsobu života než ne jeden z jeho bílých konzervativních předchůdců. Nemluvě již o řadě afroamerických konzervativců, kteří jsou přesvědčenými zastánci amerických hodnot a patriotismu. Právě tato etnická a kulturní otevřenost americké společnosti je zřejmě jednou ze základních příčin jejího úspěchu ve srovnání s Evropou, zatíženou rodinným stříbrem národních tradic a archaickým konceptem národních států, které se jen velmi pracně domlouvají mezi sebou a už vůbec se nejsou s to domluvit se svými etnickými a náboženskými menšinami, tím méně pak s nově příchozími. Státy zrozené z imigrace jsou tak schopny daleko pružněji čelit výzvám multikulturního věku než ustrnulé národní státy oprávněné si svou etnickou, jazykovou či kulturní identitu, mnohdy stejně vybudovanou na fiktivních mýtech. S tím souvisí i další rozdíl mezi Evropou a Spojenými státy. Zatímco USA se dynamicky rozvíjejí v duchu anglosaské tradice co možná největší svobody, kontinentální Evropa navzdory veškeré své proklamované demokratičnosti stále žije v mentalitě úzkoprsého, z epochy osvěcenského absolutismu zděděného úřednického státu, který celé společnosti předkládá nějaké vyšší dobro, jež by bylo hodno následovat. A je pak neštěstím odvážného projektu evropské integrace, že ze stejné tradice pomazaného šířitele dobra shůry vychází i Evropská unie, namísto aby se více otevřela anglosaskému pojetí. Zatímco v Americe (a třeba také v Izraeli, který je jakousi její kopií v malém) mohou vedle sebe v pokoji žít nejen různá etnika, ale i kulturní a politická společenství, která jsou si zcela vzdálená navzájem (např. tradiční konzervativci a liberálové), evropské státy se potácejí v bludném kruhu problémů pocházejících z nezvládnuté jinoši vlastních občanů. Paradoxně přitom mentální bariéry rozděluje jejich společnosti jsou ve srovnání s těmi americkými či izraelskými pranepatrné. Zatímco Evropa o multikulturalismu politicky korektně mluví a neúspěšně jej předepisuje shora, Amerika multikulturalismus žije.

V moderní době jsou tedy nespornou civilizační paralelou starověkého Říma Spojené státy, a to ve všech ohledech. Jejich atraktivita vyrůstá z obdobných kořenů, tj. nejen z ekonomické prosperity, ale především z výrazné kulturní, náboženské svobody i kultu svobody individuální. Možná že právě tato civilizační atraktivita nakonec byla i hlavním trumfem svobodného světa Západu, jehož Amerika byla nesporným vůdcem, ve studené válce. Pokud nakonec mocensky, vojensky a v mnoha ohledech

i technologicky rovnocenný východní blok zkolaboval, nebylo to dáno pouze jeho nevykonným a rigidním centrálně řízeným hospodářstvím, zaostalostí v oblasti informačních technologií a politickou nesvobodou, ale rovněž symbolickou atraktivitou Západu reprezentovanou i takovými fenomény, jako byly džíny, Formule 1 nebo populární hudba, jimž byla nepřírozeným systémem poníženy obyvateli komunistického světa připisována až komicky nadhodnocená symbolická cena. Východní blok prohrál především válku symbolů, protože byl pro miliony svých obyvatel – a to navzdory nezpochybnitelným sociálním jistotám – neatraktivní. Svět trabantů a škodovek na příděl nemohl obstát před světem kabrioletů a Harley Davidsonů. Lapidárně to shrnuje aforistický výrok polského spisovatele Zbigniewa Herberta, totiž že komunismus byl neestetický.

Vraťme se však zpět do pozdního starověku. V konečném soudu to byl právě další vývoj monarchického autoritářského zřízení, který vedl k politickému úpadku římské říše. Vzhledem ke své uzavřenosti byl systém méně odolný vůči nejrůznějším výstřelkům moci, psychickým a morálním poruchám jeho čelných představitelů a korupci. To se projevilo již na počátku principátu. Zatímco Augustus ještě udržoval alespoň zdání formálního fungování republikánských institucí, vláda některých z jeho nástupců vyústila ve zjevný teror. Ten vedl k odstranění řady nejnadanějších a nejcharakternějších osobností doby. Navíc vytvořil i moderním lidem (ať již pamětníkům reálného socialismu v bývalém východním bloku nebo třeba občanům současného Běloruska, Barmy či Íránu) tak dobře známou atmosféru schizofrenního „života ve lži“, kdy se vyjadřované názory a život žitý v privátním světě výrazně odlišují od role, kterou lidé hrají ve veřejné sféře. Třebaže obě strany vědí, na čem jsou, a nedělají si iluze o poctivosti hry, společnosti, jejichž občané se systémem uzavrou tuto faustovskou smlouvu, se zdají být velmi stabilní a nejednou relativně prosperující. Systém, který své občany k takové hře přinutí, sází na to, že touto politikou cukru a biče a z ní plynoucím ponížením a současně konzumními přídělky ve stylu „gulášového socialismu“ zlomí jejich hrdost a možný odpor. Po určitou dobu, jak ukázal příklad naší zatuchle stabilní normalizace, to může efektivně fungovat, ale v konečném soudu právě takové společnosti jsou bytostně neudržitelné, neboť útočí na samotné kořeny zdravé lidské psychiky a přirozenosti. V těchto společnostech „velkého divadla“ se postupně stírá rozdíl mezi normalitou a patologií, mezi bláznovstvím společnosti a jejich příslušníků, jejichž soukromé bláznovství je přirozenou reakcí zdravé psychiky na absurdní společenský systém a jeho pochmurný spektrál. Netřeba dodávat, že takové společnosti s nemocnou duší jsou i v případě sebemenšího otřesu nakonec ty nejzranitelnější. Nepochybně tento aspekt se projevil i v úpadku starověkého Říma.

Průvodním jevem tohoto autoritářského systému byl i růst byrokracie, která oslabovala iniciativu tvořivých lidí a brzdila rozkvět společnosti. Zpočátku tomu ovšem bylo právě naopak a byrokracie představovala pozitivní prvek. Za vlády osvícených císařů se stala sférou, kde se mohli prosadit schopní lidé bez ohledu na svůj původ. Poprvé se tak stalo za vlády císaře Claudia (vládl 41–54 po Kr.), kdy se ve funkcích vysokých státních úředníků uplatnili i schopní propuštěnci. Tento vývoj byl dovršen za císaře Hadriána, který ve své císařské radě vytvořil jakýsi předobraz moderního vládního kabinetu se specializovanými ministerstvy. Tato byrokratizace a specializace znamenala ve své podstatě dovršení modernizace společnosti ve starověkém světě. Namísto volených laiků začali státu vládnout specializovaní technokraté a vyškolení profesionálové. Výrazem této společenské změny byla již o století dříve změna charakteru vojska, které se z původní občanské milice proměnilo v profesionální žoldněřskou, státem vydržovanou armádu.

Rubem specializace a byrokratizace státní správy bylo již zmíněné oslabení spontánní aktivity občanů, což vedlo k zúžení jejich životních zájmů na mikrosvět vlastního soukromí a atomizaci společnosti. Nelze se potom divit, že ve chvíli, kdy byla říše později vystavena skutečné krizi, chyběla římské společnosti jakákoliv kolektivní vůle tuto krizi odvrátit. Strát se proměnil v uniformní, dehumanizovanou a odcizenou instituci, před níž se lidé utíkali do svého soukromí s jeho drobnými radostmi a starostmi. Privátní zájmy jednotlivců vítězily nad zodpovědností za celek.

Navíc stále mocnější byrokratický aparát, který se za dominátu stal přímo cíleným prostředkem řešení sociální krize, byl i ekonomicky velmi nákladný. Zde narážíme na obvyklý problém většiny vyspělých civilizací – čím vyspělejší a komplexnější daná společnost je, tím větší zdroje její provoz váže. Civilizační vyspělost tak paradoxně nemusí být trvalou cestou vpřed, ale naopak závažím strhávajícím společností k úpadku. K tomu v již připomenutém sborníku *Něco překrásného se končí. Kolapsy v přírodě a společnosti* výstižně poznamenávají Václav Cílek a Jiří Filip: „Složitá společnost investuje do oběhu informací, udržuje silnice a technické sítě. Za malé zvýšení bezpečnosti platí enormním úsilím. Komplexita je vnímána jako pokrok a obecně chválena. Z hlediska pokroku je krásné zahustit dálniční síť, z hlediska údržby je to problém. Nevíme, zda e-mailové spojení je naším dobrodíním nebo prokletím, a je těžké srovnat, zda nás víc stály přeprahovací stanice císařské pošty nebo údržba a zabezpečení serverů a komunikačních družic. Význam knihy J. Taintera o kolapsu složitých společností spočívá v tom, že civilizace nezacházejí jenom na vyčerpání půdy a odlesnění, ale i na vzrůstající komplexitu, jež je čím dál dražší a energeticky náročnější a od určitého bodu přináší jenom neustále se snižující zisky.“

Pokud nedojde včas k objevu nových zdrojů energie a k vědecko-technickým inovacím, takto náročně udržovaná komplexita může náhle zkolabovat při neočekávaných změnách buď klimatu, nebo životního prostředí, v němž se civilizace nachází. Výsledkem je úpadek řízení a spolupráce jednotlivých složek společnosti, a to vytváří atmosféru beznaděje a apatie.

Je to situace automobilu na dlouhodobě přeplněné dálnici.“

Třebaže obraz automobilu na ucpané dálnici je snad nejuvstíznější metaforou naší civilizace, jejíž pokrok je zároveň její brzdou, můžeme s autory právem nesouhlasit, že lékem řady zmíněných problémů je tržní ekonomika, otevřená v míře, jakou svět starých civilizací nikdy nepoznal. Vždyť rostoucí diverzita a pestrost ekonomických aktivit je zdrojem i indikátorem ekonomického růstu, jehož mírou v dnešní době dávno nejsou vyrobené tuny betonu a oceli, ale množství ekonomických interakcí uskutečňovaných mezi jednotlivými lidmi, skupinami, ekonomickými subjekty, včetně těch souvisejících s péčí a rozvíjením společenské komplexity. Problém je však spíše technického rázu – a to ve zranitelnosti takové komplexní společnosti. Čím jsou naše technologie sofistikovanější a společnost komplexnější (chcete-li propojenější), tím je i zranitelnější. Zatímco ještě před sto padesáti lety se k největším hrozbám společnosti řadily hladomor, válka, přírodní katastrofa, dnes je to třeba výpadek elektrického proudu či zhroutilí informačních sítí, na nichž jsme stále závislejší. Třeba i dlouhodobý výpadek elektrické energie před sto lety napáchal jen minimální škody ve srovnání s dneškem, kdy by nás přiblížil kolapsu či přinejmenším vrátil do naturální ekonomiky, neboť bez elektřiny dnes nejsme schopni poslat dopis ani zajistit ty elementární finanční transakce. Na druhé straně ovšem tato rostoucí komplexita nám umožňuje daleko efektivněji zvládat problémy, které byly noční můrou jednodušších společností. Komplexita je tedy nejen hrozbou, ale i nadějí naší budoucnosti a jakýkoliv, byť dobře míněný ústup zpět by naše společnosti uvrhl do regrese. Její pozitivní úlohu vyzvedá i maďarský myslitel Erwin Laszlo ve své studii *Posun světa aneb Kvantový skok v lidských záležitostech: „V relativně jednoduchých systémech vyúsťují tato kritická stadia do zhroutilí. V komplexnějších systémech se pak stávají body zvratu: mohou se rozvíjet jedním nebo druhým způsobem. Nevedou nevyhnutelně ke zhroutilí, mohou vést také k průlomům.“*

Prohlubující se ekonomická a sociální krize starého Říma navíc vedla ke stále nepřijemnější etatizaci veřejného života. Ve své poslední fázi tak římská říše představovala svým způsobem totalitní stát. Druhá a závěrečná etapa římského císařství (dominát) je charakterizována utužováním a bujením byrokracie, přísně kontrolující ceny, ekonomické aktivity, daně, a na druhé straně pak vytrvalou snahou občanů uniknout všudypřítomnému státu korupcí, migrací na venkov, či dokonce k barbarským kmenům

mimo vlastní území říše. Vyvrcholením státních zásahů pak bylo dědičné připoutání obyvatel k jejich povolání a kolónů k půdě. Nejdrastičtější se to projevilo v případě kurialů – členů městských magistrátů, kteří byli nuceni v rámci svých povinností z vlastních prostředků přispívat do městského rozpočtu. Těmito opatřeními chtěl stát zabránit postupujícímu vyliďňování měst a odchodům jejich obyvatel na venkov. Pro poslední fázi římského státu je příznačný nárůst centralizované státní moci na úkor místní samosprávy. Kdysi soudržná a pospolitá občanská společnost tak byla proměněna v despotickejší stát, kde o osudu bezprávných mas rozhodovaly všemocné elity, prosazující se spíše hrubou bezohledností než kultivovanou politickou inteligencí. Úměrně tomu, jak klesal pocit zodpovědnosti vůči státu, přibývalo předpisů, nařízení a represivních opatření, která měla římské občany k jejich povinnostem vůči státu přimět násilím. Současně však bohaté elity se jakýchkoliv závazků vůči společnosti systematicky zbavovaly (např. v podobě daňových úlev), čímž byl základní archaický princip společenské solidarity, totiž že větší bohatství a moc znamená zároveň větší zodpovědnost, obrácen na ruby. Stručně lze říci, že římské vládnoucí elity se na své společnosti provinily hned dvakrát – nejen nezodpovědným vedením státu, které ho uvedlo do krize, ale zároveň špatnou adaptivní strategií, která na ni reagovala. Ta jen akcelerovala celkový úpadek římské společnosti.

Výrazem společenského úpadku byl také pokles politické a právní kultury, projevující se růstem násilí ve veřejném životě a porušováním lidských a občanských práv římských občanů. Charakteristickým průvodním jevem tehdejší politické moci se staly politické procesy, žaloby za urážku majestátu (známý zákon o urážce majestátu – *lex laesae maiestatis* – se začal aplikovat již na počátku císařství) a rozsálá síť špiclů a udavačů. Římští občané, na vrcholu republiky i principátu chránění pevným právním systémem, se stávali obětí bezpráví, byly vůči nim praktikovány některé brutální fyzické tresty, které bylo dříve možno uplatnit pouze vůči otrokům, s pomocí útrpného práva byly dokonce vybírány i daně. Typickým výrazem dobové krize a její výrazné ekonomické stránky je i fakt, že nejtěžší tresty byly vedle urážky majestátu a případných protistátních aktivit ukládány i za ekonomické delikty, například falšování mincí. O jejich tvrdém stíhání vypovídá i následující zákon z *Theodosiova kodexu*:

„Císař Constantius Januariovi.

Protože někteří mincovníci razí potají a zločinně falešnou minci, nechť je známo všem, že na nich spočívá povinnost po takových lidech pátrat, aby vypátrání byli předáni soudcům, okamžitě vyzradili na mučidlech své spoluviníky a tak byli vydáni k zaslouženému potrestání. Těm, kdo je budou žalovat, také udělujeme daňovou úlevu [...]. (20. listopadu r. 321).“

Kodex Theodosiův IX, 21

Podle britského historika Michaela Granta se klíčovým příznakem pozdně antické společnosti stala nesvornost a vzájemné rozpory mezi všemi společenskými skupinami, z nichž každá slepě prosazovala své partikulární zájmy bez ohledu na celek. Nejviditelnějším výrazem toho se pak staly občanské války. Bratrovražedné války sice zažila již římská republika, ale poté zavládl – s výjimkou střetů po Neronově smrti – bezmála na dvě staletí vnitřní mír. Situace se však změnila po zavraždění Commoda, nehodného syna Marka Aurelia, a zvláště pak po zavraždění Alexandra Severa, posledního císaře z dynastie Severovců roku 235 po Kr. Tehdy vrcholí všeobecné zesurování a zhrubnutí politiky a pronikavě se zvyšuje úloha armády. Z jejích velitelů se rekrutuje většina tehdejších císařů – proto se 3. století označuje jako období „vojenských císařů“. Charakteristickým znamením doby jsou časté uzurpace trůnu a s nimi spojené občanské války a vojenské vzpoury. Rostoucí role armády přispěla k celkovému chátrání společnosti a kdysi kvetoucí říši uvedla do stavu připomínajícího spíše mnohé rozvrácené africké či asijské státy současnosti. Naskytá se ovšem otázka, zdali by říše bez tohoto výrazného angažmá armády dokázala vůbec přežít. Ještě horší než sebevtvrdší diktatura (včetně té vojenské) je totiž anarchie a celkový rozpad společnosti. V krizových obdobích a v nestabilních státech představuje armáda mnohdy jedinou organizovanou, disciplinovanou a alespoň částečně vzdělanou složku společnosti, která je schopna, byť mnohdy drakonickými prostředky, zachovat určitou společenskou stabilitu. Příkladem zemí, v nichž armáda sehrála kladnou úlohu, je dnes například Turecko a Pákistán.

Ostatně o tom, jak takový totální rozpad společnosti vypadá, nás přesvědčují nejen kolabující státy současného světa, ale právě i poslední dvě staletí existence západořímské říše. V mnoha oblastech došlo k naprostému rozkladu centrální správy, typickým příkladem z doby 3. století byla existence několik desetiletí trvajících a na centrální moci zcela nezávislého Galského císařství, které mělo vlastní panovníky, a dokonce razilo své vlastní mince, stejně jako vznik říše, kterou vytvořila rovněž ve 3. století ve východních provinciích římského impéria ambiciózní palmýrská královna Zenobie. Po dočasné konsolidaci poměrů za vlády císařů, jako byli Aurelián, Dioklecián, Konstantin Veliký či Julián Apostata, se situace vrátila do původních kolejí a v 5. století dosáhla dezintegrace říše takové míry, že i teritoria rozsáhlých velkostatků představovala v podstatě samostatné státy ve státě. Jejich vládcové – vlivní latifundisté – měli dokonce svá vlastní vězení a soukromé armády. Tento stav již předznamenával kulturu warlordů, charakteristickou pro dobu stěhování národů a raný středověk. Stav římské říše v předvečer jejího konce tedy více než cokoliv jiného připomíná zhroucené státy současnosti, jako jsou Afghánistán, Somálsko, donedávna i Sierra Leone, Libérie, Demokratická republika Kongo a některé další.

Římské dějiny tak dospěly k tristnímu závěru. Ze státu, na který byli jeho občané hrdí, jemuž sloužit se pokládalo za čest a jehož občanství představovalo jednu z nejcennějších nemateriálních hodnot tehdejšího světa, se Řím proměnil ve společnost, v níž stát nevěřil občanům a občané státu. Ve společnost, kde se státní moc snažila udržet minimální kvalitu života občanů za cenu jejího trvalého snižování a pošlapávání. Všechny dobře míněné reformy Diokleciánovy, Konstantinovy a Theodosiovny, které se snažily zachránit situaci říše, jen prohlubovaly propast mezi občanem a státem. Veškeré reformní úsilí představovalo bludný kruh, neboť vycházelo výhradně shora a dopadalo na hlavy apatických občanů prostřednictvím anonymních institucí v podobě stovek výnosů, ediktů, zákazů, předpisů a nařízení. Stále komplikovanější administrativa a byrokracie ruku v ruce s orientalizující se panovnickou autokracií tak pouhou svou existencí a činností paradoxně jen generovaly problémy, které měly řešit. Gordon Childe výstižně poznamenává, že tehdejší společnost vypadala, „jako by se lidstvo z řecké doby železné vrátilo zpět do orientální doby bronzové“. V takovém stavu se pak římská civilizace stala snadnou kořistí agrese zvenčí.

V truchlohře úpadku a zániku Říma je mnohdy spatřována nenahraditelná rána pro vývoj civilizace v globálním měřítku. Obvykle se pracuje se zjednodušenou představou, že nebytí zániku Říma, naše civilizace by se dnes nalézala na daleko vyšší úrovni vývoje – zdánlivým potvrzením tohoto předpokladu může být fakt, že úroveň vědy a životního standardu v Evropě dosáhla úrovně vrcholné antiky až po tisíce let, na samém vrcholu renesance. Avšak v duchu dnes oblíbené kontrafaktuální historie vytvořený model alternativní historie Říma ukazuje jiný obrázek – obrázek stagnující, byrokratické říše, která by nebyla schopna dalšího životaschopného rozvoje. Paradoxně rozbití těžkopádného mechanismu této říše bylo pro Západ požehnáním – ze vší krve, prachu a surovosti doby stěhování národů a raného středověku nakonec povstala velmi dynamická středověká společnost, vyznačující se výraznou vrstevnatostí a nezávislostí. Města, klášterní řády, univerzity, cechy, šlechtická panství představovaly výrazně autonomní komunity, v nichž se tvořily základy pojetí svobody, jež si obvykle spojujeme až s novověkem. K tomu samozřejmě nutno přičíst základní střet středověké společnosti, totiž soupeření moci duchovní a světské, jak se v evropské politice realizovalo zejména na staletém konfliktu mezi papežstvím a římskými císaři a jehož zárodky doutnaly již v pozdní antice (např. známý střet milánského biskupa sv. Ambrože s císařem Theodosiem). Podle některých politologů (například Fareeda Zakarii) to byl právě středověký svět evropského Západu, nikoliv antická demokracie (jejíž tradice byla více méně polozapomenuta), který dal základ otevřené společnosti naší doby. Ostatně nemusíme zabíhat do kontrafaktuální historie – jakýmsi živoucím muzeem jedné z potenciálních paralelních historií západního Říma je Byzanc. Třebaže

na jedné straně musíme důrazně odmítnout povrchní školské interpretace Byzance jako sterilní a tmářské společnosti (vždyť její oslňující vzdělanost byla mohutnou inspirací ještě i pro evropskou renesanci), byla to společnost stagnující, v podstatě tisícileté prodloužení agonie Říma. V Byzanci již nevznikla žádná technická, politická inovace či výraznější vědecký objev. Její obdivuhodné umění a vzdělanost byly spíše konzervující a konzervativní, nikoliv inovativní povahy. Jako stát chronicky chřadla, demoralizována centralistickou byrokracií, nejednou krvavými převraty, dvorskými intrikami a náboženským fanatismem. Latinský Západ se navzdory všemu svému prvopočátečnímu barbarství ukázal být společností vitálnější a dynamičtější.

Neutěšený stav rozháraného a zchudlého Západu charakterizovaného rozpadem centrální autority se tak nakonec ukázal být jeho komparativní výhodou. S tím potom souvisela jeho otevřenost a ochota přijímat civilizační impulsy jak z vlastní „civilizovanější“ minulosti, tak od vlastních „civilizovanějších“ sousedů, jak na to trefně upozorňuje francouzský filozof Rémi Brague: „*Štěstím Evropy byla její počáteční chudoba. Po dlouhou dobu zůstávala Evropa na hony vzdálena existujícím kulturním centřům v Asii. Evropané byli barbari obývající vzdálená a studená severní pobřeží. A sami si toho byli vědomi. Studium klasických jazyků a nasátí podnětů z civilizace naprosto odlišné od jejich vlastní jim pomohlo uvědomit si, že jsou odpornými barbary, kteří se potřebují umýt mýdlem vyšších civilizací. Římané si byli dobře vědomi toho, že stojí na nižší kulturní úrovni než Řekové. Měli ale také odvahu si to přiznat. A to jim také dodalo sílu k absorbování helénské civilizace a šířit ji na územích, která dobyli. Základní charakteristikou evropské civilizace je to, že je ex-centrická. Nikoli ve smyslu Angličana, který jde do koupele s buřinkou na hlavě, ale v tom, že dva její civilizační zdroje, Athény a Jeruzalém, leží vně geografických hranic Evropy samotné. Evropská kultura je založena na poznání, že jsme barbari, kteří se sami civilizovali prostřednictvím osvojení 'cizích' kulturních zdrojů.*“ („Žlutí mravenci“, fundamentalisté a kovbojové. Rozhovor s Rémi Braguem)

Agónii pozdního Říma dovedl jasnozřivě vystihnout ne jeden z antických autorů. Za všechny dejme slovo sugestivnímu líčení severoafrického křesťanského spisovatele a kartáginského biskupa ze 3. století Thascia Caecilia Cypriana z jeho spisu *K Donatovi*:

„*Obrátíš-li své oči a tvář i na ta města, shledáš tam ruch smutnější než sebevětší opuštěnost. Chystají se gladiátorské hry, aby chtíč surových očí byl ukojen krví. Tělo gladiátora se nacpává pro sílu vydatnějšími pokrmy a mohutná masa údů tloustne bochánky tuku, aby zahynul dráže, až bude vykrměn pro popravu. Člověk se zabíjí pro pobavení člověka, a umí-li kdo zabíjet, je to zkušenost, cvik, umění; zločin se nejen koná, nýbrž se mu i vyučuje. Co lze vyslovit nelidštějšího, co krutějšího? Je to věda, když někdo umí usmrcovat,*

a sláva, když usmrcuje. [...] Když jsi však zhlédl silnice plné nástrah, mnohonásobné bitvy po celém světě sváděné, hry buďto krvavé nebo nemravné, mrzké skutky z chlipnosti, ať už jsou na prodej v nevěstincích nebo ukryty v domovních zdech – přičemž čím tajnějším je hřích, s tím větší odvahou se páchá – případně ti snad, že fórum je vyňato, že je povzneseno nad popouzející křivdy, protože ho neposkvřňují žádné doteky neřestí. Jen tam obrať svůj zrak! Najdeš tam ještě více věcí hodných prokletí, odvrátíš odtud oči důkladněji. Ačkoli existují zákony vyryté na dvanácti deskách a na bronzu veřejně vystaveném jsou vypsána práva, chybuje se přímo uprostřed zákonů, uprostřed práv se hřeší, bezúhonnost se nezachovává ani tam, kde se obhajuje.“

Sociálně-politický vývoj Říma poskytuje varovný příklad osudu společnosti, kterou zadusily její vlastní instituce. Ačkoliv soudobý svět je charakterizován rozkladem většiny totalitních režimů (jak komunistických, tak fašistických a vojenských), které jej ve 20. století ohrožovaly, a nezadržitelným prosazováním demokratických politických systémů v nejrůznějších kulturních okruzích, hrozí mu obdobné nebezpečí. Sofistikovanost a komplexita soudobé civilizace totiž vedle ekologických a technologických hrozeb přináší i další možná rizika. Pokročilá technika a přebujelá ekonomika nutně znamená vyšší nároky na řízení, což vede k růstu byrokracie a komplikování života společnosti, jak ve své známé teorii „atomového státu“ uvažuje rakouský spisovatel a žurnalista Robert Jungk. Růst byrokracie vede nevyhnutelně dříve či později k omezování svobody a iniciativy jednotlivce. „Politika dobrých úmyslů“ založená na předpokladu, že byrokratická elita může rozhodovat za většinu společnosti v jejím nejlepším zájmu, se nakonec obrací proti společnosti. V praxi se tato politika uskutečňuje v naprosté většině zemí, bez ohledu na to, zda jim vládne spíše levice obvykle spojená s regulacemi nebo naopak pravice okázale vyhlašující svobodu a odpor ke všem státním zásahům. Ideálem takového systému není svobodný jedinec, který hledá alternativy, ale byrokrat, který efektivně plní nařízení jiných byrokratů. V případě, že se pak společnost ocitne v krizové situaci vyžadující okamžitou reakci autonomních jedinců, dostaví se pocit bezmoci a bezradné rozpaky, jelikož rigidní byrokratický systém reaguje těžkopádně a se zpožděním. Ostatně právě takový stav společnosti usnadnil pád komunismu v těch středoevropských a východoevropských zemích, kde byl systém svržen občanským vystoupením zdola, nikoliv demontován shora. Dříve než se komunistické elity zmožily na jakoukoliv reakci, byla jejich moc eliminována. Pokud bychom se pokusili o malou analogii, soudobý byrokratický řízený kapitalismus, zasahující dnes větší část Země, má bližší k prvním desetiletím římského principátu než ke svobodné antické společnosti, která je v našich představách symbolickým předobrazem moderní občanské společnosti. To samozřejmě ještě

není tak nejhorší paralela – pokud by se ovšem soudobá společnost ubírala římskou cestou k dominátu, měli bychom se právem čeho obávat. Dnešní byrokracie v zemích demokratického kapitalismu pochopitelně své občany přímo neznevolňuje a nebere jim svobodu svědomí a konání, nýbrž paralyzuje jejich vůli jednat a výrazně se projevat. Podivuhodný koktejl byrokracie a politické korektnosti vyprodukoval společnost strachu – nikoliv strachu z tajné policie, která nás odvede ve čtyři ráno neznámo kam, z vězení a mučení, nýbrž strachu z toho, abychom se veřejně neznemožnili porušením nějakých ve své podstatě hloupých formálních pravidel, která jsou pro byrokratické systémy modlou, nebo politicky nekorektním jednáním v duchu „hlavně aby z toho něco nebylo“. Dnešní hony na čarodějnice (nesoucí se v rámci dobových mánií sexuálního obtěžování, odhalování pedofilů, boje proti extremismu či na akademické půdě pronásledování plagiátorství) nekončí hranicemi a gulagy, ale veřejnou skandalizací, mediálními aférami a vyhazovy z veřejných institucí. Taková vize technokratického autoritářství podpořeného jakýmsi neoddiskutovatelným „dobrem shůry“ představuje pro soudobý svět mnohem větší nebezpečí než jednou provždy zdiskreditované totalitní systémy s jejich archaickými a vyčpělými kolektivistickými ideologiemi. Navíc byrokracie v této společnosti rozpuštěné moci a politicky korektního strachu plní i symbolickou úlohu – vytváří falešnou iluzi, že „se neustále něco děje“, že politické elity pracují a řeší problémy pro blaho svých občanů. Navíc jak ve státní sféře, tak v rámci průmyslových a obchodních korporací je byrokratický rituál formou výkonu moci, jakousi sofistikovanou náhradou bajonetů, ostnatých drátů, tanků a ostřelovačů v ulicích, jak je známe z primitivnějších společností, v nichž se moc obnažuje naplno. Zdá se, že dnešní euro-americká civilizace se ocitla na křižovatce mezi demokracií a byrokracií, kterou zvláště moderní informační technologie obdařily neobyčejnou a jen stěží kontrolovatelnou mocí, ohrožující mnohdy samotné základy lidského soukromí a intimity.

Avšak největší nebezpečí, které soudobému světu přinesl jeho ekonomický úspěch, spočívá v myšlenkovém ztotožnění demokracie s konzumní společností. Soudobý veřejný život budí dojem, že pro stále více lidí neznámá svoboda více než svobodu volně podnikat, obchodovat a konzumovat. V takové společnosti může první populistický kariérista a demagog získat přednost před slušným politikem, který říká pravdu a má snahu úspěšně řešit problémy doby. Politikové mnoha vyspělých států ani dnes nenabízejí svým občanům nic jiného než chléb a hry, byť v kultivovanějším a voňavějším balení.

Tento stav věcí výstižně popisuje britská ekonomka Noreena Hertzová ve své výtečné provokativní knize *Plíživý převrat*: „Dovolují si tvrdit, že tento systém přestává fungovat. Ve světě ideologického konsensu a údajného vítězství kapitalismu se začínají

objevovat trhliny. Je-li všechno tak báječné, proč lidé ignorují volební urny a jdou místo toho demonstrovat anebo navštěvují nákupní střediska? Jaký význam má demokracie, když v amerických volbách rozhodujících mezi Bushem a Gorem šla hlasovat pouhá polovina voličů, přestože každý věděl, že půjde o těsný zápas? Jaký smysl má zastupitelská demokracie, ve které politici plní přání korporací, a nikoli svých voličů?“

Tato „nová totalita“ nadnárodních společností, médií a anonymních nekontrolovatelných institucí opět vykopává propast mezi občanem a státem a uvádí občany do stavu, kdy je pro ně značka nového auta důležitější než osud a budoucnost společnosti. Lhostejnost k budoucnosti je ovšem jedním z nejnápadnějších varovných znamení úpadku saturovaných komplexních společností. Společnost, jejíž politikové nevidí dál než do příštích voleb, nevyhnutelně vychovává občany, kteří nepřemýšlejí dál než k talíři s příští nedělní polévkou.

Sférou, která tomuto neblahému trendu může nadějeplným způsobem vzdorovat, je spontánní občanská společnost, konkrétně oblast označovaná politology a sociology jako třetí sektor – síť spolků, asociací, občanských sdružení, nadací, nevládních organizací a sdružení charitativních, vzdělávacích, ekologických, humanitárních, kulturních, sportovních, zabývajících se obranou lidských práv, nekomerční kulturou či hledáním alternativ udržitelné společnosti. Zatímco většina institucí státní či ekonomické sféry vzniká pouze z ekonomického zájmu, z potřeby „nějak se uživit“, instituce třetího sektoru vznikají z pohnutek zakotvených ve vyšších patrech lidské přirozenosti, z altruistické solidarity, smyslu pro spravedlnost, potřeby zachování kulturních či přírodních hodnot a radosti z vlastní, nezávislé aktivity jakéhokoliv druhu. Lze předpokládat, že lidé působící v institucích tohoto typu mají v sobě více vůle k uskutečnění pozitivní změny než lidé pracující v institucích, v nichž je hlavním krédem vydělat co nejvíce peněz nebo v klidu dožít do penze. Bohužel některé z těchto institucí se dnes proměnily buď v převodovou páku státu, či naopak v dobrou formu byznysu a původní étos nezávislého občanství z nich dávno vypřchal. V jistých ohledech se tak třetí sektor stal jen další sférou, která se na společenských problémech pouze přiživuje, namísto aby je pomáhala efektivně řešit. V podstatě totiž replikuje neefektivní postupy dysfunkčních států, které problémy neřeší konkrétní akcí, nýbrž zakládají úřady a agentury na jejich řešení, organizují projekty a kampaně, které o problémech pouze virtuálně teoretizují zcela odtrženy od jejich reálné podstaty, a tudíž i od možností jejich řešení.

V upadající římské společnosti obdobné struktury existovaly rovněž. Byly to nejrůznější nadace, spolky, náboženská i profesní (zejména řemeslnická) kolegia. Nakonec se však z nezávislých institucí proměnily pouze v převodové páky moci – například kolegia byla v pozdní antice zodpovědná za výběr daní či vysílání svých členů k plnění

pracovních povinností vůči státu (tzv. *munera*). Zásadní roli takové paralelní struktury nakonec převzala křesťanská církev. Ačkoliv se církev nakonec po svém triumfálním výstupu z podzemí zapletla a nakonec do značné míry ztotožnila s demoralizovaným systémem římského státu, takže nedokázala již zabránit jeho úpadku a uchránit se před různými nemocemi z moci, sehrála v období rozkladu antického světa veskrze pozitivní roli. V době nejhlubšího civilizačního propadu s úspěchem plnila řadu sociálních a kulturních funkcí, a přispěla tak k zachování alespoň některých hodnot antické kultury a udržení civilizační kontinuity a humanitní tradice Evropy i přes „dark ages“, oddělující starověk od středověku. Na východě se monastické řády staly nositeli humanitárních aktivit (péče o staré, nemocné, sirotky, postižené – sv. Basil Veliký), na západě potom uchovateli kulturních hodnot (benediktinská řehole založená sv. Benediktem z Nursie nebo Cassiodorovo jihoitalské Vivarium). Ačkoliv zpočátku byli její příslušníci vnímáni jako podivínští blouznivci, nebo dokonce nebezpeční anarchisté a alternativci, dokázala církev během několika staletí zcela proměnit kulturní orientaci odcházející řecko-římské společnosti a vytvořit novou kvalitu. O světých i stinných stránkách tohoto dramatického procesu, v němž se subkultura požívající u většinové společnosti pochybné pověsti stala bezmála monopolní kulturní silou, bude podrobněji pojednáno v dalších kapitolách.